

A német humanizmus fogadtatása Párizsban a nyomtatványok tükrében (1480–1540)

Philippe Renouard munkássága nélkül ha nem is lehetetlen, de legalábbis nehezebb lett volna a német humanizmus fogadtatását nyomon követni az 1480 és 1540 között Párizsban megjelent nyomtatványok tükrében. Mindazonáltal a Simon de Colines-nak és Jodocus Badiusnak szentelt monográfiáin kívül a *16. századi párizsi nyomdászok és könyvkereskedők (Imprimeurs et Libraires parisiens du XVIe siècle)* kötetei közül még csak az első kettő áll rendelkezésünkre. Ráadásul ez a felbecsülhetetlen értékű kutatási eszköz – amelyet az ő jegyzetei alapján egy szakértőcsoport dolgozott ki – még csak a B betűnél tart, és még ha a *Párizsi kiadványok leltára (Inventaire des éditions parisiennes)* – amelyet B. Moreau-nak köszönhetünk – pontosan tájékoztat is az 1501 és 1510 közötti időszakról, a Philippe Renouard által összegyűjtött anyag legnagyobb része még mindig kiadatlan, igaz, hogy a kutatók számára hozzáférhető a Francia Nemzeti Könyvtár zárt részlegében.

A könyvek, melyeknek vándorló jellegzetessége közismert, Kölnből, Nürnbergből és főként Bázélból gyorsan eljutottak Párizsba, Lyonba és minden olyan egyetemi és egyetemmel nem rendelkező francia városba, ahol bármiféle szellemi élet folyt. Hogy a tömeges behozatal nyereséges legyen, a nyomdászok arra kényszerültek, hogy ha korabeli is, de máris klasszikusnak számító alkotásokat vagy biztosan eladható műveket nyomtassanak ki újra meg újra. A Párizs és a német fejedelemségek közötti könyvkereskedelmi kapcsolatok már régóta bizonyítottak. Ismeretes például, hogy Johannes Fust, Gutenberg hitelezője több üzleti utat tett Franciaországba.

Ha egyszer majd minden közkincsünket leltárba vettük már – egyéb levéltári anyag hiányában –, az egyes példányok jellegzetességei, nevezetesen az *ex-librisek* is hasznos információkkal szolgálhatnak a reneszánsz kori nemzetközi könyváramlásról. A leginkább figyelemre méltó dokumentumok közt kell megemlíteni például azt a leltárt, amelyet Fernand Colomb készített saját könyvtáráról és különösen azokat a kiadási helyre, időre és arra vonatkozó kézírásos jegyzeteket amelyeket rendszeresen rávezetett új szerzeményeire; de ezt az anyagot is viszonylag kevésbé aknázták még ki. A német könyvek elterjedését emellett megkönnyítette az

is, hogy igen sok nyomdász – Itáliához és Spanyolországához hasonlóan – német származású volt: a leghíresebbek közülük Gering, Krantz és Friburger. Munkásságuknak köszönhetőek az első Párizsban nyomtatott könyvek. Üzleti szétválásukat követően szintén német nyomdászok – Caesaris és Stoll – vették át a Sorbonne kollégiumának nyomdáját, mely az egyetemtől nem messze, a Szent Jakab utcában székelt. A század vége előtt számos Rajnán túli nyomdász telepedett le az iskolanegyedben, többek között Johann Higman, Georg Mittelhus és Thielmann Kerver. A Kobergerek és az Amerbachok fennmaradt irattára szintén ennek a könyvkereskedelmi hálózatnak a szilárdságát és erősségét bizonyítja.

A párizsi nyomdák ekkori, szomorú képet nyújtó nyomdai termelésének ismeretében sem becsülhetjük azonban le a német humanizmus fogadtatásának hatását. A Lyonnak végzett kutatásaim is megerősítik ezt a kijelentésemet. Azt már régóta tudjuk, hogy a francia humanisták és teológusok minden, a klasszikus antikvitás korát érintő dologban az olasz könyvkereskedőktől függtek. 1520 előtt Párizsban jóformán nem találunk humanista témájú műveket, még Jodocus Badius és a Rajna-menti (főként a bázeli) nyomdáknek a Biblia és a patrisztikai irodalom kiadásának területén végzett erőfeszítései ellenére sem. A francia nyomdászoknak Johannes Amerbachhoz kellett fordulniuk, hogy megszerezzék Szent Ambrusnak Heynlin által átdolgozott *Oeuvres complètes*-jét (összes művét) vagy Szent Ágostonnak a S. Brant kiadásában megjelent *Sermones*-ét (*Prédikációk*). Úgy tűnik, kétséggélül elég jelentős lehetett a kereslet e művek iránt, ha 1500 körül Gering és Rembolt is hasznosnak ítélték párizsi kiadásukat. Az egyik könyvkereskedés, ahová rendszeresen érkeztek ezek a bázeli nyomtatványok, a Szent Jakab utcában volt található, amely főlé a Wattenschneenek nevezett Johann Schabeler (franciásítva: Cabiller) kifüggesztette az *Ecu de Bale* (Bázeli Tallér) cégért. Ez vagy 1504–1505-ben történt, amikor is Kerverrel és Petit-vel osztozott egy *Vulgata* kiadásán, vagy még valószínűbb, hogy 1510-ben, hiszen egy ebben az évben saját költségén kinyomtatott mű „sub insigni basilienſi in vico Jacobaeo” lakosként említi. Konrad Pellican 1516. május 3-án ugyanitt fedezte fel csodálattal azokat a Bázeltől nemrégiben érkezett ládákat, amelyek Erasmus görög nyelvű *Új Testamentum*ának bekötetlen példányait rejtették magukban. De még az 1530–1540-es évekig váratott magára, hogy a tudományos életben a francia nyomdai termelés a velenceinek vagy a bázelinek vetélytársa lehessen.

Ha a kutatásunk tárgyát képező hatvan évet két részre bontjuk, a határ 1520–1523 körül lenne. Ez körülbelül az a határ, amíg a francia kia-

dók nem mutattak különösebb érdeklődést a német humanisták alkotásai iránt. Egyetlen kivételről tudunk: S. Brant *Narrenschiffe* (1494) nagy népszerűségnek örvendett Franciaországban. Hiába igaz azonban, hogy elgondolkodtató ennek a híres szövegnek az értelme; hogy művészien meg szerkesztett *oratio persuasoriaként* is lehet értelmezni, vagy hogy érdemes kiemelni a szövegnek a Juvenalistól és Persiustól vett jegyeit, vagy éppen azt is lehet hangsúlyozni, hogy egy bizonyos középkori prédikációs hagyományt folytat, de mindez együttesen sem változtat azon a tényen, hogy a kortársak elsősorban erkölcsi tanításnak tartották. Annak tartották többek között azok a lyoni és párizsi kiadók is, akik több évtizeden át sokszorosították azokat a Jean Drouyan, Pierre Rivière, valamint egy névtelen szerző által készített verses vagy prózai fordításokat, amelyek Jakob Locher (Brant-tanítvány) 1497-ben kiadott latin változata alapján készültek. Megállapították: „a Franciaországban elsőként terjesztetni kezdett német nyelvű irodalom nem hagyja el a hagyományos nevelési célzatú irodalom keretét.” S. Brant franciaországi követői is ugyanígy gondolták. Például J. Badius 1499 körül megírta a *Stultiferae Navest*, amelynek hat könyve közül az első Éva bűnéről, a következő öt pedig az öt érzékről szól. Amikor 1505-ben kiadta a *Navis Stultifera* című művét – melyben követve a *Narrenschiff* fejezeteinek sorrendjét az antikvitás latin szerzőitől vagy modern követőitől kölcsönzött kifejezések és sorok segítségével rövid verseket írt, s ezeket még prózában írt bizalmas kommentárokkal is ellátta –, bevallott célja az volt, hogy erkölcsi és nevelő célzatú szöveget alkosson. Ugyanígy járt el Jean Bouchet is, amikor – bizonyítottan az S. Brant név alatt rejtőzve – kiadta a *Regnars traversans les périlleuses voyes des folles fiances du monde* (1503) című alkotását.

Itt csak utalni szeretnék azokra a Párizsban letelepedett, német származású tudósokra (például Beatus Rhenanusra, aki J. Badiusnál volt korrektor vagy Michael Hummelbergre, aki Henri Estienne-nél végezte ugyanezt a munkát) és orvosokra (például a klasszikusokat kiadó és fordító Guillaume Copra és Gonthier d'Andernachra), akiknek munkáit természetesen megjelentették a párizsi nyomdák és emlékeztetnék még néhány, német földön keletkezett humanista műre is, amelyről a francia kiadók úgy gondolták, hogy országukban is hasznosíthatók lennének. Bármennyire is korlátozott lehetett azonban az ilyesfajta könyvek terjesztése, az bizonyos, hogy már a német humanizmus fogadtatása előtt, vagyis 1520 előtt elkezdődött terjesztésük. Itt van például Wimpheling *Elegantiarum medulla oratoriaque precepta* című művének két kiadása. Ezek lényegében Valla *Elegantiae*-jéből vett részletek, amelyekben – előszónak álcázva – az

író-fordító a kezdőknek néhány stilisztikai tanácsot adott: kerüld a hiátust, a szavakat úgy rendezd el, hogy „kellemesen csengjenek”, ne használj homályos fogalmakat és neologizmusokat. Ezután egy sor elegáns szófordulatot sorolt föl, amelyeket a különböző beszédrészek után közölt, tehát a helyes nyelvhasználat alapelveiről írt. Itt kell megemlítenünk például Bebelnek Charles Dude által 1516-ban kiadott *Opusculá*ját is, amely – más munkák mellett – a *Facetiae* könyvei közül hármat tartalmazott és Poggio mintája alapján készült. Párizsban ezek a könyvek a helyes latinság példáinak számítottak, s a kortársak érvényesnek tekintették a könyv szerzőjének a III. könyv előszavában megfogalmazott gondolatát, mely szerint: „Scribite latinius et elegantius dicteria et jocos et ego libere vobis concedam.”

Tritheim művének párizsi sikerére részben az szolgál magyarázatul, hogy a francia kiadók már a kezdetektől fogva nagy érdeklődést mutattak a világi és a szakrális életrajzok iránt. 1512-ben B. Rembolt és J. Petit – más híres itáliai, német és elsősorban francia kortárs életrajzával együtt – kiadták Tritheim *De scriptoribus ecclesiasticis*ét. Maga J. Badius is rendszeresen tőle vette át az írók életrajzát, hogy a műveiből készített kiadások elé helyezze. E gondolatmenet lezárásaként hozzátehetjük még, hogy a 16. században Bázelen publikált könyvek bibliográfiájának egyike – mely óriási munka ugyan, mégis nélkülözhetetlen, amennyiben minden részletében fel akarjuk mérni a könyvkereskedelem nagy központjai között fennálló kapcsolatokat – tartalmazza azokat a tételeket, amelyeket a francia könyvkereskedők a Rajna menti kollégáiktól kölcsönöztek, valamint ez a mű azt is kitűnően megmutatja, hogy Bazel összekötő kapocsként szolgált az olasz humanizmus és a francia közönség között. (Példaként említem M. Ficino *De religione Christiana* című művének B. Rembolt és J. Waterloose általi 1510-es utánnyomását, amely öt évvel korábban Bázelen Johann Adolf Müllich gondozásában került kiadásra.)

Az 1520 körüli időszak párizsi könyvkereskedő világának új szereplői közül az egyik legérdekesebb talán Conrad Resch volt, akire 1516 körül Schabeler az Ecu de Bâle (Bázeli Tallér) irányítását bízta. Az ismert kiadványok közül 34 mű jelent meg az ő neve alatt. A felkért nyomdászok közül a leggyakrabban vitathatatlanul Pierre Vidoue neve fordult elő. Schabeler – a könyvkereskedő iránti hálája jeléül – a következő rövid levelet írta hozzá Oecolampadius *Görög grammatiká*jának elején:

„A verneuil-i Pierre Vidoue Conrad Reschnek

Légy üdvözölve!

Úgy éreztem, hogy minden jóézésű embernek hálátlansággal kellett volna vádolnia engem, kedves Conradom, mert eltűrtem, hogy egyrészt az én heveségemnek, másrészt a Te befektetésednek köszönhetően a fejüket tanulásra adó honfitársaink hasznára kiadott könyvek közül egy sem jelent meg a Te neved alatt. Hogy a lehető legméltóbb módon háritsam el ezt a számomra elviselhetetlen megrovást, valamiképpen Neked szerettem volna szentelni Jean Oecolampade eme *Gerbes*-jét. Ezenkívül – hogy semmit se rejtgessek előled – ezáltal szeretném jelezni, a tudós társadalom mennyire le van kötelezve Neked, aki mindig és minden erőddel azon voltál, hogy boltodban jelentős mennyiségű külföldi, illetve francia földön kiadott könyvet halmoz fel és csak az a vágy és akarat éltetett, hogy a szépirodalom (amely iránt német hazád – jól tudod, ne szégyenkezz miatta – oly nagy keggely viseltetik) ne szűnjön meg. De – hogy ne vádolhassanak meg, mert a világ színe előtt zengem dicséretedet – végezetül csak arra kérlek, hogy baráti érzéssel fogadd levelem – lehet, hogy a kelleténél egy kicsit később jut el Hozzád? –, és szolgáld továbbra is töretlenül, ahogy mindig is tetted, az Irodalom Köztársaságát. Ég Veled!

Kelt párizsi műhelyünkben, 1522-ben.”

A német humanizmus termékeinek behatolása Franciaországba viszont nem csak behozatal útján történt: 1509-ban Vidoue Resch számára kinyomtatta Ulrich von Hutten *De guaiaci medicina et morbo gallico* című művét, melynek első kiadása áprilisban Johann Schöeffernél jelent meg Mainzban. Ez egy olyan értekezés, amelyben a lovag egy járvány történetét és a hozzá kapcsolódó személyes tapasztalatait (a guajakfával való kezelését) írta le, s humanista jellege csupán stílusában, illetve – kisebb mértékben – a leghosszabb és teljes egészében a fényűzésből adódó szörnyű károk ecsetelésének szentelt XIX. fejezet tartalmában fedezhető fel. Resch kiadványai között azért is különlegességnek számított ez a könyv, mivel ezt tekinthetjük a Rajnán túlról érkező orvosi és tudományos művek iránti – hamarosan megnyilvánuló – francia könyvkiadói érdeklődés

egyik legelső megnyilvánulásának. A mű sikerének látványos jele, hogy a hellénista Jean Chéradame fordította le, és négy – sajnos datálatlan – kiadása 1520 és 1540 között jelent meg *Ulrich von Hutten neves lovag tapasztalata és ítélete a guajakfából nyert gyógyszerrel a franciának nevezett betegség gyógyítására és elmulasztására* címmel.

Hogy Párizs az 1518–1509-es években nagy figyelemmel fordult a Németországból érkező újdonságok felé, azt annak az *Aulának* a két kiadása is jelzi, amelyben Ulrich von Hutten – párbeszédes formában – lehangelő képet festett a kurtizánok életéről. Az egyik kiadás szintén C. Resch és P. Vidoue neve alatt látott napvilágot, a másik 1519. július 21-én jelent meg Antoine Assourd nyomdájában Regnault Chaudière számára. Ezt a kiadványt megelőzte a Navarrai Kollégium nivernaisi tanárának, Jean Tixier-nek a levele, aki meglehetősen népszerűségnek örvendett a párizsi humanista körökben. Ebben Louis de Genève-hez szólt, aki a tarente-i székesegyházi káptalan sekrestyése és minden bizonnyal a fiatal, még csak 15 éves püspök, Jean Philippe de Grolée házitanítója volt. Úgy gondoljuk, hogy a humanizmus hódításait dicsőítő levél és a Lovag magával ragadó stílusa megérdemli, hogy lefordítsuk:

„A nagytekintélyű Louis de Genève-nek, a tarente-i székesegyházi káptalannak, Jean Tixier de Ravisitól.

Légy üdvözlölve!

Hálát kell adni művelt századunknak, hogy az – eddig az idő múlásával megcsonkított és a barbárság tobzódása által olyannyira elnyomott – irodalom hihetetlen ütemben születik újjá. Olyannyira, hogy az egykori gótok nyoma szinte már száműzetésre ítéltetik, és vereséget szenved a latin ragyogással szemben. Sőt, ha ebben az ütemben folytatjuk – hiszen olyan jó előjelek mellett kezdtük! –, azt remélem, hogy mindazok, akik még a vandalizmus betegségétől szenvednek, hamarosan lándzsájukat, pajzsukat eldobálva futamodnak meg. Már most megremeg a jobb szemem, ha azt az eljövendő győzelmet elképzelem, amely az emberiség létezése óta a legszebb leend és amelyet minden bizonnyal el fogunk érni, amennyiben most a Camille-ok – az ékesszólás felszabadítói, a feladatot szívükön viselők – mellett felemeljük szavunkat, s egyesült erővel, közösen fogjuk eltörölni a barbár kövületeket. Mert végül is mi ez? Mikor annyi tudós

mutatkozik, aki vissza tudná adni Athénnek elveszített egykori ragyogását, vajon mit tehetnek azok a tompaesztű németalföldi parasztok, akiket egyéb sem érdekel, csak a csupasz seprű vagy a rohadt hagyma?

Bárcsak jó irányba mozdulna el az ügy! Most egyetlen királyság, egyetlen nemzet sincsen, ahol ne értenének egyet a barbárság leigázásával – tűzzel-vassal próbálja mindenki végigvinni ezt a feladatot. A franciák közt – az általam halhatatlan istennek tekintett – nagytudású Budé az, aki már régóta az irodalom felszabadításán, függetlenné válásán dolgozik; az angoloknál Linacre hasonló irányú munkásságot végez, a németeknél pedig Erasmus a legékesszólóbb mind közül. Mindenki ujjal mutogat rá, és mindenki csodálja, mint Juno madarát. Ő egymaga számtalan barbár csapatot futamított meg, úgyhogy azok, akik tegnap még nagy hangon kiabáltak, megrovásától való félelmükben mára már ki sem merik többé nyitni a szájukat. Ulrich lovag mögött, kissé lemaradva masírozik ő. Ulrich lovag – hogy a tárgyra térjünk – jó humora és finom igazságérzete olyannyira ösztönző erejű, hogy senki sincs, aki nyomában ne valami nagy téma feldolgozására törekedne, és, hogy úgy mondjam, égen-földön nem létezik ember, aki ne osztozna abban a hitben, hogy Németország – amit eddig az irodalomnál sokkal inkább érdekeltek a fegyverek –, óriási dicsőségben fog részesülni e hatalmas férfiú művei révén. És ha arra valaki arra gondol, hogy tréfálok és dicséretében túllépek a mértéket, az szívja be beszédének rózsailatát, kóstolja meg szavainak mézét, mely minden művét ugyanúgy átjárja, mint az *Aulát*. Különösen abban a részben van ez így, amelyben oly nagy művészettel és tehetséggel vázolja fel a kurtizánok nyomorúságát, hogy – szokásom szerint gyorsan olvasván – volt egy pillanat, melyben az az érzésem támadt, hogy megessznek a poloskák és rühösség gyötör, hogy visszataszító szag árad belőlem, hogy eltorzít a lepra, hogy velőmíg hatol a nápolyi betegség, hogy tetves matracon fekszem, amelyben bolhák ezrei nyüzsögnek, hogy szennyes tányéron felszolgált tisztátalan és visszataszító ételt eszem és magamon viselek minden más nyomorúságot, amely szerinte a kurtizánoknak osztályrészül jutott. Tudom, hogy Aeneas Sylvius

és Poggio már régóta foglalkoznak foglalkoznak ezzel a témával és ők már – úgymond – megtörték a jeget. De Istene! Mekkora különbség van köztük és közöttük – és még egymáshoz képest is micsoda eltérés! Vajon hány fejhosszal előzi meg őket? Annyival, amennyivel azok korban előtte vannak. Mert ha tüzetesen megfigyeled stílusukat, és összehasonlítod azt a lovagéval, nem találsz akár egy lyukas mogyorót érő részt sem. Végül is minden szavukon érződik a felforralt víz, ahogy Asinus Pollio mondja Ciceróról, vagy hogy Caligulanak Seneca stílusáról szóló panaszával éljünk, nem egyéb az, mint mészküli homok. Nála viszont nem lelsz semmi összefüggéstelenségre, semmire, ami ne lenne élettől duzzadó, ami ne keltené fel az olvasó étvágyát, ami ne felelne meg az ízlésének. Ezért – mivel ez a mű szerintem figyelemre méltó módon szolgálhatná a közérdeket és mivel nehezen szereshető meg – arra gondoltam, hogy napvilágra kellene hozni, ugyanis ha a csótányok martalékává válva eltűnne, féltő, hogy a tudós-társadalom látná kárát.

De tudom, az jár a fejedben, miért a Te neved alatt jelen tetem meg a könyvet és nem valaki másé alatt, hiszen eddig alig találkoztunk. Hallgass meg, és megtudod az okát: azok a legfigyelmesebbek az őket érintő szavakra, akiket leginkább érintenek az adott kérdések. Lehetetlen, hogy az udvari élet nyomorúságait ne ismernéd pontosan olyan jól, mint Tenmagadat, hiszen – a politikába és a világba kivetetten – sok idegen nép erkölce, sok ország szokása és sok vidék lakójának elfoglaltsága ismert előtted, hiszen Te magad láttad őket. Ezért Rád is érvényes az, amit Odüsszeuszról mondanak: „Qui mores hominum multorum vidit et urbes.” Ezért gondoltam, hogy e mű olvasása annál inkább magával ragadja majd lelkedet, minél kiterjedtebbek ismereteid a dolgokról. De még ha semmi újat nem is tanulsz az itt leírtakból, az általad egykor ismert és átélt dolgokra való emlékezés akkor is sok örömet fog majd okozni. Ezenkívül nemes tanítványodban, Jean-Philippe-ben, Tarentaise püspökében el fogja ültetni ez a mű az erényesség iránti vágyat és az udvari hívságoktól őt távoltartó viszolygást. Ég áldjon, emberek legerényesebbike.”

De az *Aulához* hasonló, eredeti művek meghonosítására tett kísérletek csak kevés következménnyel jártak.

Az 1520–1525-től fellépő nyomdászok és könyvkereskedők nemzedékét már új szellem élte, vezéregyéniségük Simon de Colines. Ő már sokkal tudatosabban terjesztette a humanizmus hódításait, mint Henri Estienne, akinek az örökébe lépett „a Saint Jehan de Beauvais utcában, a jogi fakultás előtt.” Az olaszok – és lyoni követőik – példája nyomán növelte a klasszikus művek kis formátumú kiadását. Ha összehasonlítjuk – példának okáért – Erasmus műveinek Badius-féle negyedréti kiadásait és a S. de Colines által kiadottakat, azonnal értékelni lehet ez utóbbiak könnyen kezelhetőségét. Colines volt az első abban is, hogy valódi gyűjteményeket állított össze, és már a cím keretének küllemével utalt a tartalom jellegére is. Például az „üregi nyulas” és a későbbi „napos” keret – amelynek alsó sávjában két kis játékos kentaur látható – kifejezetten csak a pedagógiai tárgyú műveken volt látható. Ezekben olvashatók egyébként – francia könyvben először – a német humanisták nevei, például Melanchthoné. 1522-ben adta ki a *Compendiaria dialectices ratiót* (első kiadása: Wittenberg, Melchior Lotter, 1520.), annak a *Dialecticának* az első változatát, amelyet Melanchthon – a mű szerkezetének megtartásával – állandóan átdolgozott és bővített. Wimpheling egyébként a heidelbergi egyetem 1522-es újjászervezéséről szóló *Mémoire*-jában ennek a 80 oldalas tankönyvnek a használatát ajánlja, amelynek az érdemeit (rövidsége, a szerkesztés világossága és különösen a szerzőnek a szigorúság iránti, megmegújuló követelése) a tanárok is hamarosan elismerték. A mű a fogalmak meghatározásán (*finitio*) alapul, mert ahhoz, hogy tudjuk, miről beszélünk, nélkülözhetetlen nyelvtanilag és etimológiailag is megmagyarázni minden beszédrészt. A *Dialectica* egyik jellegzetessége éppen abban áll, hogy nem fogadja el a *voces ambiguae*-t. Ha az írók tévednek is itt-ott – vonja le a következtetést –, az amiatt van, hogy nem követik a *finitio* szabályát. A mű második, *Argumentatio* című részében a másik alapvető, az alapvető fegyelemre való állandó hivatkozást, azaz a logikát határozza meg, amely nélkül még a legkiválóbb szónok beszéde sem lehet valóban hatásos. Mindazonáltal a *Dialectica* – Melanchthon minden egyes kiadásnál egyre jobban hangsúlyozza – nem próbálja meg sem R. Agricola *De inventione dialecticáját*, sem Arisztotelész művét, sem Johannes Caesarius (1468–1550) „rivális” *Dialecticáját* helyettesíteni, amely egyébként Párizsban jóval nagyobb hatással bírt, mint Melanchthon könyve. 1522 és 1532 között Melanchthonét ötször nyomtatták újra, míg a *De inventione dialectica* 1529

és 1540 között mintegy tíz kiadást ért meg. Ezek mellett meg kell említeni az *Epitome*-t és Caesarius 1529 és 1540 között tízszer kiadott tankönyvét.

A *Dialectica* nélkülözhetetlen kiegészítője, az *Institutiones Rhetoricae* 1523-ban S. de Colines-nál jelent meg, két évvel a hagenauai kiadás után. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a humanista pedagógusok érdeklődéssel figyelték fiatal wittenbergi kollégájuk munkáját. Ezúttal egy mintegy ötven oldalas *compendiummal* van dolgunk, amelyet írója 1542-ig folyamatosan bővített. Sajnos nem áll rendelkezésünkre Melanchthon bibliográfiája, így gyakran nagyon nehéz a különböző kiadások tartalmát azonosítani, hiszen a kiadók szabadon váltogatták a címeket és az eredeti könyvecskét ugyanúgy többször publikálták még akkor is, amikor már a kibővített szöveg is napvilágot látott. Nem lehet tudni, vajon az információ hiánya miatt vagy tudatos akarattal tették-e. A válasz azért is nehéz, hiszen az oktatásra szánt művek egyik legfőbb érdeme a tiszta formai megjelenés volt. Akármilyen legyen is a válasz, 1522 és 1537 között S. de Colines, R. Estienne és mások legalább tizenkétszer adták ki ezt a könyvet, amelyben az *Inventio* és az *Elocutio* című fejezetekben Melanchthon gyorsan, de a konkrét példákra is mindig gondot fordítva határozta meg a retorikai beszéd három kategóriáját (jogi, tanácskozó, bemutató). Plinius és Erasmus csodálójaként kifejti, hogy ő az utóbbit kedveli, hiszen a bemutató beszéd magában foglalja – az *imitatio*ra a többi beszédfajtánál alkalmasabb – ünnepi és dicsőítő beszédet, valamint jobban használható a közéletben is, mint a *genus judiciale*. Az elocutióról szóló könyvben – amely nyelvtanról, stilisztikáról, az alakzatokról és az imitációról szól – Melanchthon újra visszatér a korábban már megfogalmazott szigorú pontossági követelményhez, amelyre itt a *perspicuitas* – azaz a megfelelő fogalom keresése iránti állandó igény – fogalmát használja. Melanchthon nem csak ragyogó szónokok, hanem sikeres pedagógusok és olyan tanítványok képzésére törekszik, akik képesek a klasszikus szövegek rendeltetésének megértésére és szépségeinek megízlelésére. 1535-ig ennek a *Retorikának* a francia piacon nem volt versenytársa, míg a következő évben meg nem jelent Caesarius könyvének párizsi kiadása. Már most látható, hogy egyáltalán nem volt elhanyagolható azon német humanisták száma, akikről bizonyos francia kiadók a szépirodalom tanulmányozásához szükséges alapvető kézikönyveket kölcsönözték.

Az 1524–1525-ös években a nyomdai termelés érezhető visszaesése tapasztalható Párizsban, de 1526-ban újra virágzásnak indult az üzlet. Az ősz kezdetén – egy nyolcadrét méretű sorozat címlapján – először tűnt föl

R. Estienne (1503–1559) neve. A sorozat címlapjának egyetlen díszé egy olajfa volt, alatta a következő felirattal: „Noli altum sapere.”

Mivel Estienne a S. de Colines-nal való szakítása után a Saint-Jean-de Beauvais utcai ház egyetlen tulajdonosa maradt, gondosan ügyelt rá, hogy megtartsa a cég apósa által meghatározott irányvonalát. A fiatalember ezért kezdetben humanista jellegű iskolai tankönyveket adott ki. Összegyűjtötte a latin *Thesaurus* elemeit és a *Vulgata* kéziratán is dolgozott, miközben a kezdőknek nyelvtanokat, hangsúlyozásról szóló értekezéseket, retorikákat bocsátott ki. Emellett ő publikálta a legjobb szövegeket (például Lukianosz *Dialógusainak* Erasmus-féle latin fordítása, Ciceró *Családi levelei* vagy Persius *Szatírái*). Arról is meg volt azonban győződve, hogy a *humaniores litterae* elválaszthatatlan a *divinae litterae*-től, így a német tartományokban tevékenykedő humanistáktól azokat a kis morális és vallási szabálygyűjteményeket is elkérte kiadás céljából, amelyekben például az asztalnál való helyes viselkedés leírása mellett egy *Décatalogue*-kommentár is található. Így jelentette meg Otto Brunfels *De disciplina et institutione puerorum*-át, a valójában Zwingli által írt *Christiani Theodidacti preceptiones pauculae*-t vagy Hegendorff *Christiana Institutio*-ját. Az ilyesféle könyvek segítségével a gyerekek az alapvető latin nyelvtudás mellett a legszilárdabb erkölcsi igazságokat, valamint a keresztény hit alapjait is elsajátíthatták.

Ha Robert Estienne nyomdász, kiadói és tudósi pályáját egyetlen kiadott szöveggel kellene jellemeznünk, kétségkívül Melanchthon *De corrigendis studiis*-ét kéne megemlítenünk. Ezt a székfoglaló beszédet – melyet csupán néhány héttel azután már ki is adtak, hogy 1518. augusztus 29-én a wittenbergi hallgatók előtt elhangzott – Franciaországban természetesen már jóval azelőtt is ismerték, hogy R. Estienne 1528 elején újbóli kiadására vállalkozott volna. Párizsi kiadása mégis politikai tettetnek tekinthető, hiszen egy olyan pillanatban látott napvilágot, amikor a körülmények újra kedvezőnek tűntek ahhoz, hogy létrehozzanak egy, az irodalom tanulmányozásának szentelt s már tíz éve tervezgetett hatalmas intézményt, ráadásul a francia humanistáknak nem kis sajnálkozással kellett megállapítaniuk, már számos európai városban működik hivatalos héber és görög tanszék. A kötetben emellett kirajzolódott egy olyan program körvonala is, amely szerint a világi irodalom soha nem feledkezhet meg arról, hogy a Szentírás szolgálatában kell állnia.

Szó sincs arról, hogy valami bonyolult kapcsolatrendszer akarnánk felállítani Melanchthon beszéde és Estienne kiadványai között, és arról sincs, hogy bármiféle varázserőt tulajdonítanánk annak a hatásnak, amit az egyik fiatalember gyakorolt a másakra (Melanchthon ekkor 21 éves,

Robert Estienne pedig 25), s még kevésbé akarjuk azt állítani, hogy a nyomdász egész életében követendő példaként tekintett volna Melanchthonra. De az tény, hogy a wittenbergi beszéd és az olajfás könyvek között rokonság áll fenn. Ennek természetét jobban megérthetjük a *Sermo habitus apud juventutem Academiae Witebergensis*-ről adott elemzés alapján. Könyvében Melanchthon először is bocsánatot kért amiatt a polemikus hangnem miatt, amelyet a szépirodalom védelme érdekében használni kényszerült, majd végigkövette a barbárság elterjedését Európában a Római Birodalom bukása utáni időszakban. Történelemszemlélete alapján tiszteletet érdemel szerinte mindenki, aki az általános tudatlanságban a görög örökség megmentője volt. Az antik kultúra visszaszorulása miatt azokat tette felelőssé, akik a latin fordítás ürügye alatt Arisztotelész műveit érthetatlenné tették. Ez a sötét korszak pedig – a skolasztika fénykora – 300 évig tartott. E hosszú időszakot nemcsak a *bonae litterae*, hanem a matematika, az igazi filozófia, maga a jámborság is megsínylette. Mondanivalójának második részét az tette ki, hogy megpróbálta felsorolni, milyen ellenszerekkel lehetne ez ellen fellépni. (Ehhez kapcsolódik R. Estienne munkássága is.) A könyv a különböző beszéd típusok elemzésével kezdődik, majd meghatározza a szöveg – a *sermo logicus* – szervező elemeit (a grammatika, a dialektika és a retorika). E három tudományág közül – amelyek a pedagógia középpontjában állnak és a humanista pedagógia lelkének tekinthetők – korábban már végigkövettük a két utóbbi elterjedését.

A fiatal professzor érdeklődésébe a grammatika is beletartozott, így – a R. Estienne műhelyéből származó könyvek sorában – *Grammatica latinája* – amely különben először 1525-ben, a beleegyezése nélkül jelent meg Haguenau-ban, majd a rákövetkező évben *Syntaxissal* is kibővült – hamarosan felvette a versenyt Despautère és Dati régebbi keletű, illetve Pelisson és Linacre kortárs műveivel. Csak megemlítjük, hogy tervében egyébként semmi forradalmi nem volt: a fontos részét képező *Etymologia* nem más, mint a nyolc beszédrész kommentált alaktana, a *Syntaxis* fogalma alatt pedig szinte egyáltalán nem azt értette, amit ma értünk alatta. Nála ez a fogalom a főnévi bővítmény szintaxisára, valamint az igéknek nemek és fajok szerinti hagyományos osztályozására korlátozódik. Hogy mégis magára vonta nyomdászunk figyelmét, az részben azzal magyarázható, hogy a könyv a kezdőkből álló közönség igényeihez igazodva igen világos stílusú. Ez szinte természetes, mivel a mű – a korábbiakhoz hasonlóan – az író pedagógiai gyakorlatából eredt. Amellett, hogy nagy nyelvi könnyedséggel írt, és gyakran élt a görög morfológiával való össze-

haszonlítással és figyelmeztetett arra, hogy az antik mintákkal (Priscianus és Donatus) szemben mikor kell távolságot tartani, folyamatosan utalt az *ususra* is. A középfok magyarázása kapcsán a következőt írta például: „Caeterum in comparando, obseruabis quid probet usus et eruditorum auctoritas” (C. R. XX. 249.) vagy kicsit hátrébb, a verselési formákról szólva: „Dein de lectione optimorum poetarum iudicium conformandum est ut, quid deceat, quid non deceat, intelligatur ...”.

Vissszatérve tehát a *De corrigendis studiis*hez, a műben megtaláljuk a humanista pedagógus erasmusi portréját, s ennek ellenpontjaként a skolasztikus professzorok karikatúráját is, melyben nevetségessé válik homályosságuk, valamint tanaik haszontalan sokfélesége, tanításaik kétségbeesítő következménye: „Modestus vir Socrates erat, qui cum opinione sapientiae vulgo coleretur, dicebat hoc unum se scire quod nihil sciret: illi contra hoc unum nesciunt, quod nihil sciunt.” A pedagógiának nemcsak módszereiben, hanem tárgyát tekintve is meg kell újulnia: a latin nyelvtudás nem csupán a *puerilia studia* alapja és a görög, valamint a héber grammatikához vezető út, de egy kivételes irodalom megjelenési formája is. Mindemellett Melanchthon – őt bízták meg ugyanis a görög tanszék vezetésével – miután megköszönte hallgatóinak, hogy a legtisztább forráshoz jöttek a tudományokat magukba szívni (ez alatt szónokokat és költőket, matematikusokat és természettudósokat értve) –, arra ösztönözte őket, hogy ne csak azért tanulják ezt a nyelvet, mert ez a filozófia nyelve, hanem leginkább azért, mert a héberrel együtt ez nyit utat a Bibliához és „ha lelkünket visszavezetjük a forrásokhoz, elkezdjük megérteni Krisztust, parancsolatai megvilágosítják elménket és eltelünk az isteni bölcsesség jótékony nektárával.” És vajon nem ugyanez a cél volt-e, amit tanult emberként, filológusként, „könyves emberként” Robert Estienne is maga elé állított? Világi és vallásos jellegű latin nyelvű munkásságát sem tartjuk tehát elhanyagolhatónak, még ha pontosan tudjuk is, hogy a három (görög, héber és latin) nyelven íródott művek királyi nyomdászaként a görög szerzők kiadásával és az *Újtestamentum* kinyomtatásával érte el legjelentősebb sikerét.

R. Estienne azonban a német humanisták köréből nem pusztán Melanchthon iránt érdeklődött és nem is ő volt az egyetlen, aki a Rajnán túl napvilágot látott könyvekre odafigyelt. A már korábban említett keresztényi tiszteletéről szóló kis tankönyveken kívül kiadott néhány kisnyomtatványt mindazok hasznára, akik közelebbről szándékoztak megismerkedni a latin próza és verselés művelésével. Neki köszönhető, hogy Ulrich von Hutten *Ars versificatoria*ja 1526-tól kezdve széles körben elter-

jedt Franciaországban: sokkal inkább, mint saját szülőhazájában. De persze az értekezés mintegy tizenkét edíciója – akár önmagában, akár Robert Duval (normann kanonok és pedagógus) kommentárjával – csak töredéke a napvilágot látott kiadásoknak.

Mosellanus *Tabulae de schematibus et tropis*ában például a diák a retorikai alakzatokkal ismerkedhetett meg. Ebben az esetben is tizenkét párizsi kiadás igazolta a mű sikerét, amelyhez gyakran fűzték a nürnbergi Georg Major két táblázatos összefoglalóját: az egyik Melanchthon *Retorikája*, a másik Erasmus *De duplici copia*ja alapján készült. Miközben tehát egy tanuló elsajátította az alapokat, a gyakorlattal is szembesült. Először azok a keresztény tiszteletről szóló tankönyvek kerültek sorra, amelyek szókinszének és mondattanának segítségével elkerülhető lett a közönséges nyelvezet használata a társalgásban; majd Erasmus műveinek rövidített és átdolgozott változatai következtek – ebben a német humanisták kitűnőek voltak. A Párizsban legsűrűbben kiadott művek között találhatjuk Mosellanus *Paedologiá*ját is. Ebben a harminchét párbeszédben az író társalgási mintákat javasolt minden, a diákokat érintő témában, úgymint az iskola, a mindennapi élet, a szülőkkel való kapcsolat, a szünidő témakörében. Leginkább azonban – különösen a huszadik párbeszédtől kezdve – vallási kérdésekről szólt (a harmincegyedik fejezet címe például *De sanctorum communione* volt). Mosellanus a lipcsei Szent Tamás Kollégium igazgatójának, Johannes Polyandernek címzett ajánlólevele elején így írt a könyvecske keletkezésének körülményeiről: „Mögötted álló hosszú tapasztalataid alapján tudod, hogy milyen nehézségek árán és milyen lassan érnek el a gyenge képességű gyerekek az antik latinság utánzásához. Miután megtanulták a grammatika alapjait, e zsenge gyermekek latin beszédre vannak kényszerítve anélkül, hogy bármiféle útmutató a rendelkezésükre állana. Így, mivel minden áron igazodni próbálnak, valami tökéletesen barbár zsargont alakítanak ki, amelynek a szerkezete teljesen az anyanyelvükre üt.” Mosellanus arra is rájött, hogy maguknak a mestereknek a latinsága sem mentes minden merevségtől, aminek oka a nyelv kései elsajátítása. Éppen emiatt – barátja ösztönzésére – írta meg a *Párbeszéd*eket – a „nugae”-kat – azzal a céllal, hogy a kezdők fokozatosan legyenek képesek eljutni a Terentius- és Ciceró-szövegek gyakorlásának szintjére. A komolyabb erkölcsi és vallásos megfontoltság lehetővé tette az alsóbb osztályok tanítóinak azt is, hogy a tanulmányokkal egyidőben tökéletesítés tanítványaik keresztény nevelését. A tanár beszerezhetette ugyanis Hegendorf *Dialogi Pueriles*ét is, amelynek első párizsi kiadása (1528.) Robert Estienne nevéhez fűződik, és amelyet – akár önálló műként, akár

a *Paedologia* folytatásaként – többször is újranyomtattak. Ugyanezen szerző *Methodus conscribendi epistolas* című műve, melynek sikerre messze túlszárnyalja a 16. században megszokottat (hála a könyvben szereplő ábráknak, valamint velős meghatározásainak és a *Formula conficiendarum epistolarum* által inspirált emlékeztetjavitó módszerének), Erasmus *Opus de conscribendis epistolis* című művének bevezetőjekét szerepel. Ez utóbbira utal egyébként leggyakrabban a munka köznyelvbe átment fordulata is: „Erasmus hos locos enumerat.”

Ha a görög és a héber tanítását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a német humanizmus terméséből sokkal kevesebb segédeszköz állt rendelkezésre. Simon de Colines és Robert Estienne elsősorban ugyanis a latin nyelv elemi tankönyveit választották ki, nem pedig a latin nyelvhasználat könnyedségét mutatták föl. Az ilyesféle könyvek hiányában azonban a többi klasszikus nyelv elsajátítása sem volt lehetséges. Akármilyen is volt a humanisták ezzel kapcsolatos állásfoglalása, a görög nyelv tanítása Franciaországban valóban csak az 1530–1540-es években lendült fel. Persze 1520 előtt sem hiányoztak Párizsban azok a nyomdászok, akik elemi grammatikát tudtak kiadni, de Párizs e téren azért mégsem versenyezhetett Velencével, Firenzével vagy Bázellel. Jodocus Badius – bár csak 1520 augusztusától tudott (német földről, minden bizonnyal Frobeniustól beszerzett ligatúrák betűkészletének hála) hosszú szövegeket kinyomtatni – már 1516 júliusában elegendő anyaggal rendelkezett ahhoz, hogy Erasmus görög *Novum Testamentum*ának kinyomtatását tervezgesse. Gilles de Gourmont – „primus graecarum litterarum Parrhisius impressor” –, aki 1507-ben Manuel Chrysoloras *Grammaticáját*, Tissard *Hésiodosát* és *Liber gnomogyricusát* adta ki, 1527 áprilisában Gonthier d’Andernach *Syntaxis graecájának* egyetlen kiadását publikálta. Igaz, ez csak félig nevezhető a német humanizmus termékének, mivel szerzője (1487?/1505?–1574) Párizsban való letelepedése előtt Németalföldön tanult és oktatott, ahol utóbb híres orvos lett, de a szépirodalom tanítását sem hagyta abba. Ez a munkája nem csupán azért érdekes, mert magyarázatai világosak, hanem inkább amiatt, mert minden egyes szabályt széles körből merített példakkal támaszt alá. Saját bevallása szerint az általa kiadott latin fordításoknak az az előnyük, hogy a kezdők számára is azonnal érthetőek (ami azt is jelenti, hogy nincsen szükségük tanárra), és világossá teszik a két nyelv mondatszerkesztése közötti hasonlóságokat és különbségeket.

Simon de Colines, akinek a neve akkoriban a kis *Galieneken* szerepelt, 1528-ban megjelentette Jacobus Ceperinus *Compendium grammaticae*

graecae-jét. Tökéletlenségei ellenére is (például az ω -s igék előtérbe helyezése, a szintaktikai részek kidolgozatlansága, helytelen szószármaztatások) e könyvecske részletes morfológiát tartalmazott, amelyben az igeragozási táblázatok *in extenso* adottak voltak, igaz, vízszintes tagolásban. Ezenkívül – bár Homérosztól és Hérodotosztól vett részleteket javasolt gyakorlásként a kezdőknek – az attikai formák mellett az ión formákat is rendszeresen megadta. Az 1528-as esztendő – a görög irodalom szempontjából – különösen gyümölcsöző volt: Gilles de Gourmont és Chrétien Wechel – az utóbbi azután, hogy négy évig vezette az ügyeket, 1526-ban szerezte meg C. Resch vagyonát – ismét kiadta Oecolampadius *Dragmatáját* és Pierre Vidoue-val kinyomtatatta Melanchthon *Grammatica graecájának* első francia nyelvű kiadását. A mű első kiadása már tíz évvel azelőtt Haguenauban *Institutiones graecae grammaticae* címmel jelent meg. Ennek a tankönyvnek a tulajdonságai – mint azt Hartfelder, nyomában pedig Kukenheim megállapították – magukért beszéltek: a függőlegesen elhelyezett ragozási táblázatok segítették a magyarázatok világosságának átlátását, és azonnal felmutatták a nyelvjárási formákat. A mintaként javasolt Hésziodosz- és Homérosz-részleteket – az egyik, igeragozásról szóló fejezet (*Theogonia, De musis*) után, a másik a *De conjunctione* (*Iliász*, II. 212–220) után helyezkedett el – magyarázat követte, amely pontosan megfelelt az új pedagógia szerinti *praelectio* követelményeinek. Igaz, hogy Melanchthon a rövidségre és az érthetőségre való törekvésében (*Primum omnium, quoad fieri potuit, cuncta regulis uinxi, id quod ex officio grammatici debebam...*) nem csupán az ige morfológiájának egy részét áldozta fel ($\delta\iota\omega\mu\iota$ az egyetlen $-\mu\iota$ végű ige, amelynek a ragozása teljes egészében meg van adva), hanem főként a *Sintaxis*t, azaz ha *Grammatica latinája* alapján ítéljük meg, akkor a főnévi és az igei szerkezetek részletes jegyzékét. Ez sem magyarázza meg azonban a könyv franciaországi sikertelenségét, hiszen német földön újabb és újabb kiadásokat élt meg a mű. A több lehetséges ok közül, úgy tűnik, a konkurrencia a legvalószínűbb: 1520 körül – a görögök által görögül írott grammatikák nemzedéke után – érzékelhetően megnőtt a csak latinul tudók számára hozzáférhető kézikönyvek száma. Hogy csak néhányat említsünk, 1516-ban megjelent Théodore Gaza Erasmus által lefordított *Institutio grammaticájának* első két kötete, 1518-ban Oecolampadius *Dragmatája*, 1520-ban Adrien Amerot-nak (nyomdatechnikája miatt érdekes) *Compendium graecae grammaticae*-ja; 1530-ban napvilágot látott Nicolas Clénard *Institutiones in linguam graecamja*, amelyet 1531-ben követett a *Meditationes Graecanicae in artem grammaticam*. Abel Lefranc a szerzővel közel egyidőben említette a Párizsba érkezett

Institutiones hihetetlen sikerét. Az első hetekben 500 példányt adtak el belőle és újranyomtatásával – amelyből egyetlen példány sem maradt ránk – azonnal megbízták Simon de Colines-t. A *Meditationes* egyszerre jelent meg Párizsban és Leuvenben. Nemsokára a két művet egy cím alatt jelentették meg, a mű pedig megkezdte több mint 200 éves pályafutását. A könyvpiaci versenyhelyzetén kívül meg kell említenünk viszont azt is, hogy a melanchthoni életmű legbuzgóbb terjesztője, Robert Estienne, pályája elején csak igen szegényes görög betűkészlettel rendelkezett, mondjuk egy Gilles de Gourmont-hoz, egy Chrétien Wechelhez vagy egy Gérard Morrhe-hoz képest. Attól kezdve azonban, mikor a „király görögjei” már a tulajdonában voltak – Clénard műveinek néhány tudós kiadásán kívül – másféle munkák kötötték le minden erejét. Végül azt is meg kell említenünk, hogy a görög iránti kereslet messze nem volt olyan nagy, mint a latin esetében, mivel a görög tanítása nem szerepelt a bölcsészettudományi fakultás tanmenetében. Annak ellenére sem, hogy bizonyos kollégiumokban a mesterek már bevezették tanítványaikat a görög nyelv rejtelmébe. Danès-nek és Toussain-nek a Királyi Kollégium tanárává való, 1530-as kinevezése előtt ugyanis nem létezett hivatalos görög tanszék.

1540 előtt nagyon kevés francia származású hebraista volt. A leghíresebb közülük – Vatable – tudomásunk szerint nem adott ki egyetlen tankönyvet sem. Lyonból kellett tehát meghozatni Sanctes Pagninus műveit, Reuchlin, Capiton és Münster alkotásait pedig a Rajna-vidékről. Erre Resch-nek az egyik, Bruno Amerbachnak szóló levele a bizonyíték. 1518. december 20-án arról tájékoztatta bázeli levelezőtársát, hogy egy püspök (Resch nem említi meg a nevét, de tudjuk, hogy Agostino Giustinianiról, Nebbio püspökéről van szó, aki Párizsban 1517 körülől 1522 körülüg hébert tanított) „nyilvánosan szándékozik felolvasni Capiton *Grammaticáját*”, azaz kommentálni fogja Wolfgang Köpfel *Hebraicarum institutionum libri duoját*, amelyet Johannes Frobenius nemrég adott ki. A levélben azt kérte tőle, hogy hat héten belül legalább kétszáz példányt küldjön neki, mert egyébként tíz korona vesztesége lenne. Nem kellett hozzá tíz év, hogy Sebastian Münster *Grammaticája* és szótárai fokozatosan helyettesíteni kezdjék az elődök szótárait.

Ebből a szempontból igen érdekes az Arsenal könyvtárának gyűjteménye, amely az aurillac-i származású Jean Cinquarbes (Quinquarboreus) tulajdona, aki 1554–1587 között a francia Királyi Kollégium tanára volt. A gyűjtemény harmadik kötetének, a *Grammatica hebraica Eliae Levitae*-nek a lapszéleit teljesen megtöltik saját kezű bejegyzései és javításai, s kisebb mértékben ugyanez figyelhető meg a második

kötetben is. Azon az érdeklődésen túl, amit egy hasonló kötet kelthet bárkiben, aki egy kicsit is érdeklődik Cinqarbres életművének keletkezése iránt, ez azt is jelzi, hogy milyen sokat köszönhetnek a reneszánsz francia hebraistái a heidelbergi és a bázeli professzornak. Ezt csak megerősíti a városi könyvtárak régi könyves részlegeiben őrzött Münster-művek számbavétele. Meglepő tehát, hogy a Wechel által 1537-ben kiadott *Compendium hebraicae veritatis*ának csupán egyetlen párizsi kiadása létezik.

A párizsi olvasóközönség másféle tankönyvekhez is hozzájuthatott, igaz ugyan, hogy ők még kevesebben voltak, mint a görög iránt érdeklődők. 1531 nyaratól Clénard *Tabula in hebraeam grammaticam*ának több mint 300 példánya kelt el Párizsban, s Gilles de Gourmont gondozásában azonnal újra ki is nyomtatták. 1533-ban a chaligny-i Alain Restauld, aki 1541-ben, valamint 1543 és 1565 között a francia Királyi Kollégium tanára volt, kiadatta *Institutiones in hebraicam linguam*-ját. Nem tudni, vajon a szerénység vagy az elővigyázatosság miatt nem tüntette fel Restauld a könyvön a nevét, hiszen ebben az időben a Teológiai Fakultás nem nézte jó szemmel azokat a kollégiumi tanárokat, akik az Ótestamentumot az eredeti szövegből magyarázták. Az 1541-es, bővített kiadás ajánlása már világosan fogalmazott: „Ut autem cumulatae & auctae nostrae diligentiae aliquod specimen edamus, *Institutiones nostras Hebraicas*, ante octo annos utcunque a nobis scriptas $\alpha\omega\nu\nu\mu\omega\zeta$, publicatas nunc multo studiosius appensas & multis locis locupletiores factas rursus emittimus...”

Az, hogy Robert Estienne nevével csak a nevelő célzatú latin kiadványokban találkoztunk, nem jelenti azt, hogy ne érdekelt volna a görög vagy a héber nyelv tanítása. Éppen ellenkezőleg. Az „es lettres latines” királyi nyomdászci címet tizenhárom év kiadványainak köszönhetette, melyek egyszerre voltak szerények és figyelemreméltóak, s ezek eredményeként lett belőle – egészen száműzetéséig – a király „es lettres hebraïques” (1539. június 24.) és „es lettres grecques” (1542.) nyomdásza is. Mindezt természetesen elsősorban nem azoknak a kis könyvecskéinek köszönhetette, amelyek a görög vagy a héber ábécét tartalmazták vagy amelyek néhány bibliai passzust adtak közre latin fordításukkal, hanem sokkal inkább annak a szándékának, hogy megvalósítsa módszertani programját, amelyet a *De corrigendis studiis*ban ajánlott és az egyetemtől való függetlenséget jelentette. Királyi kiváltságának, valamint a humanista prelátusokból és tanult hivatalnokokból álló környezete ösztönzésének köszönhetően 1550-ben – a melanchthoni terv megkoronázásaként – megjelent a görög nyelvű *Új Testamentum* monumentális kötete. 1527–1528-tól először a *Vulgata*, majd 1539–1544 között a héber Ótestamentum önálló könyveinek hosszú

sora jelent meg. (Hangsúlyozni szeretném azonban kutatásaink részleges és ideiglenes jellegét. Mindenekelőtt azért, mert katalógusok és idő híján nem vettük figyelembe az antik szerzők műveinek minden olyan kiadását, amelyeket a német humanizmus adott a *respublica litteraria*nak és amelyeket újra kiadtak a párizsi nyomdászok. Jodocus Badius a Quintilianus *Institutiones oratori*ájához fűzött, saját kommentárjain kívül kiadta Mosellanus *Annotationes*ait is.)

De térjünk vissza Melanchthonhoz. Pedagógiai feladata nem korlátozódott csupán a tankönyvek kiadására: klasszikusokat kommentált és fordított, néhány művét francia kiadók is átvették. Michel de Vascosan – aki egyike volt azon nyomdászoknak, kiknek a hatására az iskolai könyv külső megjelenése megváltozott: tömött nyolcadrétből szellős negyedrétté – 1539-ben Cicero három kommentált beszédét adta ki. A kommentárok között volt többek között Melanchthonnak a *pro Marcello*hoz fűzött magyarázata is. Vergilius műveinek legalább két olyan kiadását ismerjük, amelyekben a tulajdonneveket és a szakkifejezéseket tömör magyarázó jegyzetek illusztrálnak. A jegyzeteket néha referencia követi, a retorikai alakzatok jegyzéke görög nevükkel és a példaértékű sorokra való utalással együtt. A *Priapea* jelenléte ellenére lehetséges, hogy iskolai kiadással van dolgunk. Ugyancsak előadásjegyzeteknek gondoljuk az Arisztotelész *Poétikájáról* és *Etikájáról* szóló magyarázatait is, melyeket Wechel kétszer is kiadott. Amellett, hogy megengedte magának, hogy rávilágítson a filozófiát a „doctrina christiana”-tól megkülönböztető eltérésekre (*Etika*), valamint hogy megkérdőjelezze a pápa világi hatalmát (*Politika*), kommentárja híven követte az arisztotelészi szöveget, táblázatokban csoportosította a szétszórta elemeket és korabeli példákat hozott fel magyarázatainak illusztrálására.

Egy évvel Hésziodosz „Ἔργα καὶ ἡμέραι” című művének legelső kiadása (Haguenau, Setzer, 1532.) után Antoine Augereau újra elővette a művet, amely egyrészt valóságos pedagógiai programot tartalmazó előszava, másrészt több mint negyven oldalt betöltő jegyzetei miatt fontos. Melanchthon ebben megnövelte a nyelvtani kitételek mennyiségét és a retorikai alakzatokat is jelezte, abból a megfontolásból, hogy mindig szem előtt kell tartani, hogy az írás méltó erkölcsi értékeket hordozzon, amelyeket a gyerekeknek állandóan föl kell mutatni („Ita in studiis necesse est animum habere certos auctores” – mint azt az előszóban írja). Úgy tűnik, egyszerű jegyzetei is megőriztek valamit a beszélt nyelv élénkségéből, még ha a latin nyelv is volt az. További példákat találunk Melanchthon hasonló tevékenységéhez Cicero, Terentius, Erasmus kiadása esetében is.

Ezért is teszik az 1480–1540 által határolt korszak időbeni határai csak részlegesen megérthetővé, hogy milyen szerepet is játszottak a francia nyomdászok a német humanizmus elterjesztésében. Szerencsére a bölcsészettudományi kar professzorai hamar felvették programjukba Johannes de Sacrobosco hagyományos *De Sphaera*-ja mellé Georg Peurbach *Theoricae nouae planetarum*-át is, mint arról az első, 1516 elején megjelent párizsi kiadás is tanúskodik. Ezek szélesebb körű elterjedése azonban – egyébként C. Wechel és C. Périer tevékenységének köszönhetően – csak 1543 és 1558 közé tehető. Brunfels és Leonhart Fuchs tudományos munkáit az 1540–1550-es évektől – hasonlóan – ha nem is közismertek, de széles körben elterjedtek Párizsban.

Csak kevésbé ismerjük azokat a személyes kapcsolatokat is, amelyek a párizsi nyomdászok és a mindig sokat utazó humanisták között fennállhattak. Bár elképzelhető, hogy a Bázeli Tallért és néhány társát előszerezéssel látogatták a német származású diákok, tanárok és tudósok, mégis lehetetlenség megmondani, vajon miféle szerepet játszhattak ezek a látogatók például abban, hogy Wechel két Dürer-művet, a *De urbibus, arcibus castellisque condendist* (1535.) és az *Institutiones geometricae*-t, amelynek négy éven belül három kiadása látott napvilágot (1532., 1534., 1535.), is megjelentetett. Másrészt, vajon hogyan lehetne felmérni a francia piacra szánt és a külföldi – elsősorban németországi – piacot ellátó mennyiség közötti arányt?

Agrippa életműve önmagában is komoly kérdéseket vet fel, hiszen tudjuk, hogy 1527 végétől 1528 júliusáig Párizsban tartózkodott, és ismerősei között tudósok is voltak. Sajnos az egyetlen, akit azonosítani tudunk, Oronce Fine, akinek első műveit Gérard Morrice adta ki Jean Pierre részére, s akinél 1531-ben jelent meg a *De vanitate*, amelyet Wechel ugyanezen évben a *De occulta philosophiá*-val együtt nyomtatott ki.

Végül jeleznünk kell, hogy mi a párizsi nyomdai termelésre fordítottuk figyelmünket. Lyonban például – a Robert Estienne és a Sebastian Gryphius munkássága közötti kétségtelen hasonlóságok ellenére – a német humanizmus fogadtatása nagyban különbözött a fővárosi recepciótól.

Annak ellenére, hogy a mennyiségi felmérések számaránya eléggé bizonytalan, úgy tűnik, hogy a gondolatok áramlása tekintetében a párizsi nyomdászok és könyvkereskedők – néhány kivételtől eltekintve – nem tekintették túlságosan szívügyüknek azt, hogy valamely német humanista által írt egyszerű görög vagy héber nyelvtant adjanak ki. A már említett gazdasági okokon kívül óvatosságra inthette őket a teológiai fakultás cenzúrájától való félelem is, hiszen számukra minden gyanús volt, ami német

földről érkezett. De az *Index*ek sokszor csak késve reagáltak, hiszen a *Sorbonne által cenzúrázott könyvek katalógusa* (1544. augusztus 13.) – amelyet a Parlament határozata is követett, miszerint a cenzúrázott könyveket tilos kiadni vagy árulni (1545. június 23.) – számos olyan művet tartalmazott, amelyek az *Usus* és a *Ratio* közti párbeszédet táplálták, s ez a humanizmus tanításának alapja. A tiltólistára került könyvek között volt Melanchthonnak az *Ó- és az Újszövetségi kommentárjai*, a *De corrigendis studiis* és a *Dialecticae et rhetoricae elementa*, Brunsfels *De disciplina et institutione puerorum* és Hegendorf *Christiana studiosae juventutis institutio*ja is. Párizsban azonban már 1520 előtt napvilágot látott a német humanizmus néhány híres terméke, mely mind morális értéke, mind kiváló latinsága miatt részesült elismerésben. Az 1520 és 1540 közötti években feltűnő *Ratio* is sikerét részben a német területek humanistáinak köszönheti. A *Rudimenta* és a klasszikus szövegek között kidolgozták azokat a segédanyagokat, amelyek – akármilyen tökéletlennek is tűnnek mára – a nyelvészeti anyag nélkülözhetetlen rendszerezését képviselik, s amelynek hatása hamarosan észrevehető volt a nemzeti nyelvekben. A párizsi nyomdászok érdeklődése lényegében a tankönyvek kiadása felé fordult, még ha ez alatt nem pusztán csak az iskolai tankönyveket kell is érteni. Ezt elsősorban a piaci kényszerűség diktálta, de az is kiderült, hogy egy maroknyi ember munkásságának köszönhetően Melanchthon bizonyos írásai lehetővé tették az ifjúságnak, hogy – a latin nyelv tökéletes alkalmazásával – a szellem dolgaiban való jártasságot szerezzenek. Leginkább pedig azt kell kiemelni, hogy Robert Estienne személyében Melanchthon olyan emberre talált, aki úgy technikai ismereteinek, mint nagy tudásának köszönhetően képes volt megvalósítani a wittenbergi professzor nagyra törő programját. Így szerzhette meg a *Praeceptor Germaniae* cím mellé – a szerényebb rangú – *Praeceptor Galliae* címet is.

Fordította: Kun Eszter